

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De familieroman van analysant en analyticus¹

Joost Baneke

'Als de begeerte zich gaat roeren, komt de fantasie en presenteert ons haar object [...].'
(Plotinus, Grieks filosoof in de derde eeuw van onze jaartelling)²

De psychoanalyticus kan de fantasieën van de analysant slechts begrijpen als hij bereid is zich te laten bespelen en analyseren door de innerlijke objecten van de ander en van zichzelf. Zo ontvouwt zich – via een gezamenlijke familieroman – de familieroman van de analysant en blijkt de psychoanalyse een ruimte vol ontwikkelingsmogelijkheden, voor zowel analysant als analyticus.

Seksuele contacten binnen psychotherapeutische relaties

'Blijf met je poten van me af', aldus een analysant, een aantal jaren geleden, op de eerste dag van haar analyse.

Wat doe je met een dergelijke opmerking, wanneer je als man in één ruimte bent met een tien jaar jongere vrouw, terwijl de vrouw ligt en de man zit? Ieder weldenkend mens aan wie je deze situatie voorlegt, zou op zijn minst veronderstellen dat de man de vrouw aangeraakt heeft; of misschien nog net niet aangeraakt heeft, maar wel seksuele toespelingen gemaakt heeft, of de vrouw op zo'n manier aangekeken heeft dat zij daar een seksuele betekenis aan kon geven.

Om misverstanden en problemen te voorkomen doen gynaecologen het lichamenlijk onderzoek van een patiënte tegenwoordig – voor zover mogelijk – altijd in aanwezigheid van een assistent of verpleegkundige. Kennelijk is zo'n voorzorgsmaatregel noodzakelijk in een dergelijke situatie. Maar psychoanalytici blijven alléén met hun patiënt. 'A most dangerous method' (Kerr 1994).

Dr. J.J. Baneke is klinisch psycholoog en psychoanalyticus (Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse), verbonden aan het St. Lucas Ziekenhuis en het Nederlands Psychoanalytisch Instituut te Amsterdam. Hij is voorzitter van de Stichting Psychoanalyse en Cultuur. Correspondentieadres: St. Lucas Ziekenhuis, Jan Tooropstraat 164, 1061 AE Amsterdam.

In de afgelopen jaren is gebleken dat veel meer seksuele contacten tussen psychotherapeuten en hun patiënten plaatsvinden dan men vroeger wel aannam.

Een paar maanden nadat de analyse van bovengenoemde analysant was gestart verscheen een themanummer van het *Tijdschrift voor Psychotherapie* over 'Seksuele contacten binnen psychotherapeutische relaties'. Twee studenten klinische psychologie publiceerden een onderzoek, waarvoor de redactie van het tijdschrift hun een heel nummer afstond. Hierbij enkele van hun conclusies (Aghassy & Noot 1987):

– 'Ongeveer een kwart van de [823] respondenten heeft cliënten (gemiddeld twee) in behandeling gehad, die seksueel contact hadden met een vorige psychotherapeut. Seks in de psychotherapie komt dus, ook in Nederland, veelvuldig voor.'

– 'De meeste therapeuten zijn psychiater, of psycholoog, vaker psychodynamisch/psychoanalytisch georiënteerd, dan anders georiënteerd.'

– 'Bijna altijd betreft het een mannelijke therapeut en een vrouwelijke cliënt, waarbij de therapeut gemiddeld tien jaar ouder is dan de cliënt.'

– 'De meeste cliënten zijn alleenstaand, terwijl de meeste therapeuten een vaste relatie hebben.'

– 'Het feit dat de seksuele contacten bijna altijd plaatsvinden tussen mannelijke therapeuten en vrouwelijke cliënten, is een opvallend gegeven, dat reeds uit eerder onderzoek bekend is. In de literatuur wordt vaak gesuggereerd dat dit fenomeen een weerspiegeling is van de man-vrouw verhoudingen in het algemeen in onze maatschappij.'

Drie van de vijf zojuist genoemde conclusies hebben zonder meer betrekking op de analysant en de analyticus die aan het begin van dit artikel genoemd werden. Zelfs hun leeftijdsverschil is keurig conform het gemiddelde.

De Nobel (1987) heeft in een reactie in hetzelfde themanummer een aantal kritische kanttekeningen gezet bij het onderzoeksverslag van Aghassy en Noot. Zo laat De Nobel bijvoorbeeld zien hoe de meeste psychiaters vóór invoering van de specialistische psychotherapie-opleidingen zichzelf als psychodynamisch of psychoanalytisch georiënteerd beschouwden. De suggestie die van het onderzoeksverslag uitgaat, dat onder psychoanalytici de meeste seksuele grensoverschrijdingen plaatsvinden, wordt aldus gerelativeerd. Toch neemt hij de kwestie serieus genoeg om te pleiten voor een aantal maatregelen.

De psychoanalytische literatuur op het gebied van seksuele overdrachts- en tegenoverdrachtsreacties heeft De Nobel in zijn verweer met opzet grotendeels laten rusten. Wel noemt hij de relatie tussen Jung en Sabina Spielrein als klassiek voorbeeld van een uit de hand gelopen tegenoverdracht van de analyticus, onder verwijzing naar Adeline van Wanings publikatie over dit onderwerp (1987).

Hoewel empirisch onderzoek op psychoanalytisch gebied zeer welkom is,

blijkt uit het zojuist genoemde onderzoeksrapport en de discussie daarover hoe snel zelfs hier fantasieën de keuze uit de literatuur, de opstelling van vragen en de conclusies kunnen bepalen. Ik doel hier met name op de voorstelling van psychodynamisch of psychoanalytisch geïntereerde psychotherapeuten als de grootste categorie van therapeuten die in seksueel opzicht over de schreef gaan. Deze voorstelling sluit namelijk opvallend goed aan bij het volksgeloof – althans in bepaalde kringen – en bij de fantasie die sommige mensen hebben over psychoanalytici: achter de bank en geobsedeerd door seks. In grapjes, cartoons, romans, films en televisieseries wordt nog steeds een cliché-beeld van de ‘zielknijper’ geschetst, waarbij het imago van de seksueel gefixeerde, meestal mannelijke psychoanalyticus overheersend is. Die andere belangrijke drift, de agressie, lijkt opmerkelijk genoeg nauwelijks een rol te spelen in dit populaire beeld. Bij de eerder genoemde analysant was dat laatste zeker niet het geval (dat agressie een minder grote rol zou spelen in haar fantasieën over haar analyticus), zoals in dat eerste uur bleek uit haar agressieve toon en woordkeuze: ‘Blijf met je poten van me af.’

Het is opvallend dat het verzet, de weerstand die men in een dergelijke opmerking meent te beluisteren, eigenlijk hetzelfde is als dat wat we telkens zien terugkeren in maatschappelijke reacties op psychoanalytici en op de psychoanalyse. Zo hield de toenmalige voorzitter van het Amsterdamsch Geneeskundig Genootschap, Van Dieren, in 1925 een voordracht waarin hij de ‘Freud’sche Psycho-analyse’ bestempelde als ‘Dadaïstische zwijnerij’. De psychoanalyse zou een vijand zijn van de Westerse moraal en ‘ontucht tot in haar afgrijselijkste vormen’ bevorderen (Van Dieren 1927). Hoewel de kritiek op de psychoanalyse zich geleidelijk veel meer verlegd heeft naar de wetenschapstheorie, is met name de laatste tien jaar een zekere opleving te zien van de oude beschuldigingen ten aanzien van de zogenaamde seksuele fixatie van de psychoanalyse.

Ageren in plaats van fantaseren

Psychoanalytici werd (en wordt) terecht verweten dat ze het bestaan van echte seksuele trauma’s gebagatelliseerd hebben. Zonder hier de vraag te willen beantwoorden in hoeverre een behandelende psychoanalyticus ooit in staat zal zijn de werkelijkheid van het trauma van de patiënt voldoende te kennen om daarover buiten de psychoanalyse verklaringen af te kunnen leggen – bijvoorbeeld in de rechtszaal – kan men wel zeggen waar de prioriteit ligt in de psychoanalyse: niet bij de feitelijke gebeurtenissen uit het verleden van de patiënt, maar bij de beleving van die gebeurtenissen. ‘Psychoanalyse ... is niet een historische wetenschap, maar een wetenschap van de symboliserende activiteit van de geest’, schrijft Edelson terecht (1988, p. 19).³

Eén van mijn patiënten kwam naar een lezing van mij. Haar mogelijke komst hadden we uitvoerig besproken in de analyse, maar zeker nog niet

voldoende geanalyseerd. Zelf had ik gedacht dat zij niet zou komen. Er speelden een aantal dingen in de analyse, waardoor ik haar komst naar die lezing beschouwde als een vorm van ageren. Later bleek ze toch geweest te zijn, want in het volgende analyse-uur begon ze uitvoerig te vertellen over mijn paarse pak. De inhoud van de lezing was grotendeels aan haar voorbijgegaan. Je zou kunnen zeggen dat ze dubbel ageerde: in de eerste plaats door te komen en in de tweede plaats door niet te luisteren, maar te kijken. Juist het kijken naar de analyticus, het rondkijken in zijn kamer, het kijken naar zijn huis (waar de analyse 'helaas' niet plaatsvond) en het fantaseren over hem (bijvoorbeeld hoe hij er mét en zonder kleren uitzag), over de inrichting van zijn huis en over zijn familie, dat alles was verboden, taboe – zo wisten we uit de analyse. Wég van de woorden, weg van de inhoud, weg van de innerlijke beleving, weg van de innerlijke objecten, naar de externe realiteit, ook naar de uiterlijke opsmuk die een lezing en een congres nu eenmaal altijd met zich meebrengen. Maar het verbod deed zijn werk blijkbaar. Deze patiënte zorgde er wel voor dat haar analyticus haar niet zag tijdens de lezing. Bovendien nam zij hem anders waar dan hij eruitzag: zijn kleren werden paars in plaats van geel en groen.

Niet alleen de analysant, maar ook de analyticus had zijn fantasieën over het paars toen dit voorval ter sprake kwam in het volgende analyse-uur. Zo dacht hij dat zij een hippie van hem maakte. Vermoedelijk een typische inval van iemand die in de jaren zestig in Amsterdam heeft gepuberd, afgezien van allerlei tegenoverdrachts-associaties die me achteraf pas duidelijk zijn geworden. Ook dacht ik aan de kleren van de keizer. Pas maanden later kwam de aap uit de mouw, toen ze zei: 'Analytici zijn eigenlijk net Sinterklazen. Je wil toch altijd cadeautjes van ze krijgen, maar je kunt ook de roe krijgen. En Sinterklaas weet alles van je, dat staat in zijn boek.' 'En hoe zit het dan met déze Sinterklaas?', vroeg ik haar. 'Nou, eigenlijk ben ik toch altijd bang dat u onder al uw vriendelijkheid mij maar een onbenul vindt en op een gegeven moment vreselijk tegen mij uit zal barsten.' 'En u weg zal sturen', reageerde ik. 'Ja', zei ze, 'zoals bij die lezing van u, toen ik het gevoel had dat ik eigenlijk helemaal niet van u mocht komen.' 'En toen u mij paarse kleren had aangemeten.' Op dat moment begint die analysant te lachen: 'Goh, Sinterklaas.' 'Godfried Bomans', vertel ik haar daarop, 'heeft een mooi verhaal geschreven over de intocht van Sinterklaas in Haarlem. Nadat Sinterklaas plechtig en met veel applaus is ontvangen, ziet Bomans hem even later door de achterdeur van het gemeentehuis weglopen: hij blijkt de groenteboer van om de hoek te zijn.' Het wordt een vruchtbaar uur, waarin we heel wat aspecten van grootheid en kleinheid kunnen bespreken. Deze inval over 'Sinterklaas' bracht het fantaseren over de analyticus – of nog meer: het uitspreken van de fantasieën over de analyticus in de analyse – op gang bij een patiënte die daar tot op dat moment opvallend veel moeite mee had. Waarschijnlijk hing dat samen met de manier waarop ze zichzelf zag: een lastig kind.

Haar goede eigenschappen waren als het ware afgesplitst en op anderen geprojecteerd.

Achteraf is me duidelijk geworden waarom haar inval 'Sinterklaas' zoveel losgemaakt heeft: de splitsing tussen goed en slecht werd opgeheven doordat 'Sinterklaas' voor haar een woord was waarin de ambivalentie aanwezig bleef. Sinterklaas is goed en straffend tegelijk. Toegegeven, dikwijls wordt het 'straffende' deel afgesplitst naar Zwarte Piet, in wie men toch ook iets van de duivel (eveneens zwart in tal van voorstellingen) kan herkennen. Maar in de associaties van deze patiënte bleek dat niet het geval te zijn.

Het Sinterklaasfeest is bij uitstek een gebeurtenis waarin allerlei tegenstellingen voorkomen en meestal ook verdragen worden: beloning en straf, aardigheid en kritiek, groot en klein, heilig en heidens, licht en donker. Door te spelen met deze tegenstellingen kunnen we iets van onze innerlijke conflicten verwerken of – op zijn minst – deze wat gemakkelijker dragen. Mijns inziens werken Sinterklaasgedichten soms op dezelfde manier als duidingen in een analyse: ze tonen ons spelenderwijs – en meestal ook sprekenderwijs, als we het gedicht in aanwezigheid van anderen hardop moeten voorlezen – wat we meestal niet weten of willen weten van onszelf.

Wie als patiënt of als analyticus in opleiding met een analyse begint, gelooft in een illusie: de verwachtingen die de analysant aan het begin van een psychoanalytische behandeling heeft, komen nooit uit, of sterker nog: worden systematisch afgebroken. Hetzelfde geldt voor kinderen, zoals Winnicott⁴ ons heeft doen zien: de 'good enough' moeder laat haar kind de illusie dat haar borst een deel van haar kind is, dat haar kind de volledige beschikking heeft over de borst en over haar, kortom almachtig is. Uiteindelijk zal de moeder het kind geleidelijk moeten spenen, desillusioneren, frustreren. Maar dat kan alleen slagen, als er daarvoor voldoende ruimte voor illusie geweest is.

Toch, als ik Winnicott goed heb begrepen, moet er eigenlijk altijd ruimte voor illusies blijven. Ruimte voor illusies, *potential space*, waarin mogelijkheden zijn om te blijven spelen, tussen externe realiteit en onbewuste binnenwereld. Maar al te snel neigen we ofwel naar dwangmatig terugtrekken in de zogenaamde objectieve werkelijkheid, danwel naar afglijden in de 'delusie' (die Winnicott duidelijk onderscheidt van de 'illusie') van een psychotische wereld. Het eerder genoemde Sinterklaasfeest kan misschien illustreren wat hier bedoeld wordt: er zijn mensen die het niet kunnen vieren, omdat ze niet in staat of te angstig zijn om te spelen op het grensvlak van realiteit en illusie.

De dialectiek van het historische en het fantastische In zijn boek *Being a Character* (1992) brengt Christopher Bollas naar voren dat Freud door

zijn manier van schrijven in *Die Traumdeutung*, waarin hij afwisselend zijn eigen dromen en die van zijn patiënten presenteert, aan de lezer laat zien hoe de psychoanalyse ‘werkt’. Dat wil zeggen, degene die *Die Traumdeutung* leest krijgt de gelegenheid deel te hebben aan dezelfde onbewuste beweging die plaatsvindt bij de psychoanalyticus tijdens het doen van psychoanalytische behandelingen en bij het ontstaan van psychoanalytische theorieën. Ook Bollas zelf laat in zijn karakteristieke literaire stijl zien wat analyseren is. Klinische ervaringen, eigen associaties en stukjes theorie wisselen elkaar af en beïnvloeden elkaar. Door soms over zichzelf te schrijven loopt Bollas, net als Freud, het gevaar zijn eigen blinde vlekken te onthullen aan de lezers, maar dat is – meent Bollas – precies de bedoeling. Freud wilde tonen dat ook hijzelf onderworpen was aan de wetten van het onbewuste en aan het noodlot van zelfbedrog.

Het is eigenlijk vreemd dat er zo weinig analytici over hun eigen dromen en hun eigen levensgeschiedenis hebben geschreven, zeker sinds zij weten hoeveel van Freuds werk autobiografisch is. Angst voor kritiek zal hier ongetwijfeld een rol bij hebben gespeeld, maar deze angst wordt vaak weggerationaliseerd met opmerkingen over exhibitionisme, narcisme, concurrentie met Freud zelf en – de ergste van alle – ‘niet-analytisch zijn’. De felle kritiek van André Green op het indrukwekkende verhaal van Theodore Jacobs tijdens het laatste IPA-congres in Amsterdam (1993) zal die angst vermoedelijk niet minder gemaakt hebben.⁵ Ook Jacobs toont hoe we altijd met onze eigen geschiedenis, onze eigen associaties, onze eigen onbewuste fantasieën, en slechts voor een gering deel met onze bewuste interpretaties en theorieën kunnen duiden.

Daarmee is zeker niet gezegd dat de werkelijkheid – of juist misschien: de historische feiten – van deze of gene analysant er niet toe doet. Maar wel dat er verschillende lagen in de analyticus en supervisor werkzaam zijn. Bollas heeft in een eerder boek, *The Shadow of the Object*, beschreven wat ik bedoel: ‘Het historische en het fantastische, het actuele en het imaginaire zijn constant verwickeld in een eindeloze en onvermijdelijke dialectiek.’ Men pendelt heen en weer in een dynamische spanning, net als tussen twee magneet-polen – zo zou ik hier het woordje ‘dialectiek’ vertalen. ‘Als men niet meer probeert’, gaat Bollas verder, ‘te spreken over datgene wat plaatsvindt in de actuele geschiedenis (in tegenstelling tot de gefantaseerde geschiedenis), dan berooft men zichzelf van deze dialectiek en van de rijkdom en complexiteit van het menselijk leven’ (1987, p. 6; vert. JJB).

Op een middag was ik aan het wegdromen over een lezing die ik moest houden op een plek waar ik als jongen dikwijls gespeeld had. En terwijl ik aan het mijmeren was over enkele passages uit Freuds *Traumdeutung*, die ik voor de gelegenheid weer eens opengeslagen had, kreeg ik een heel helder beeld van de omgeving waar die lezing plaats zou vinden, een beeld uit mijn jeugd. Mijn twee oudere broers en ikzelf waren bezig met

een bootje. Dat wil zeggen, mijn broers stonden in de boot en waren het zeil en de touwen aan het lospeuteren, en ik stond op de aanlegstijger toe te kijken. Het gaf me een heel prettig gevoel, ieder had zo zijn taak, we konden het met elkaar goed vinden, straks zouden we met z'n drieën afvaren.

Een dagdroom dus, een fantasie, een scène. Maar ook een historische werkelijkheid, althans voor een deel. En juist het verschil tussen de historische werkelijkheid en de fantasie geeft de dynamiek weer waardoor een stukje zelf-analyse in mij op gang kwam, die middag, waarmee ik diezelfde dag nog Freuds *Traumdeutung* en enkele weken later Bollas' *Being a Character* met andere ogen kon lezen. Daardoor ging ik beter beseffen wat het verzoek om de betreffende lezing te houden inmiddels bij me had opgeroepen.

Onbewust of half bewust was ik namelijk de hele tijd al bezig geweest met de verhouding tussen 'sibs' – wat volstrekt logisch was, omdat het een lezing zou worden voor twee psychoanalytische families, psychoanalytische 'sibs' die elkaar – na jaren gebrouilleerd te zijn geweest – voor een tweede of derde keer binnen korte tijd officieel zouden ontmoeten. En waar ik in mijn fantasie, in die jeugdscène, toch vooral passief toekijk en toeluister, worden de rollen omgedraaid als ik op dezelfde plaats zoveel jaren later actief een lezing ga houden. Maar er zit ook nog een andere verwachting in die dagdroom: straks varen we samen weg en dan zal iedereen de zeilen bij moeten zetten en in de touwen hangen. Het is een wens die zeker ook betrekking heeft op de actuele geschiedenis, waarin Genootschap en Vereniging samen alle zeilen bij moeten zetten om het schip van de psychoanalyse varend te houden. En niemand kan dan op de steiger achterblijven of op het bankje blijven zitten – hoezeer dat laatste ook zou passen bij analytici.

Enkele dagen later, na enkele analyse-uren die bij verschillende analysanten gingen over hun moeders en vaders – met andere woorden: over hun familieroman⁶ – besepte ik plotseling, toen ik weer bezig was met de constructie van deze lezing in mijn hoofd, dat mijn vader ontbroken had in mijn dagdroom. Dat zal in de realiteit vast niet zo geweest zijn: toen wij nog zo jong waren, ging mijn vader altijd mee zeilen. Ik geloof dat hij ons nooit alleen met dat bootje gelaten heeft.

Er moet een psychologische reden zijn waarom ik hem heb weggemaakt. Meteen was ik geneigd dit heel freudiaans en oedipaal te duiden: natuurlijk, de grootste rivaal, mijn vader, wilde ik elimineren, en daardoor kon het tafereel met mijn broers zo vredig zijn. Maar deze duiding klikte niet. Daarom, net zoals men als analyticus een duiding tijdens een analyse-uur even 'wegzet', wanneer een analysant op rustige toon kan aangeven dat die duiding niet klopt, deed ik dat in dit geval ook.

Nog enige tijd later begon het me plotseling te dagen dat de belangrijkste afwezige wel eens mijn moeder kon zijn. Toen voelde ik een hevige, kin-

derlijke razernij opkomen, die ik niet onder woorden kon brengen. Ik kon er geen beelden of concrete herinneringen bij oproepen. En tegelijk voelde ik me geborgen, veilig als in een bootje dat rustig voortdobbert op het water, in een veilige haven. Een prettige herinnering aan mijn moeder kwam naar boven. In die rare mengeling van gevoelens van razernij, tevergeefse pogingen herinneringen op te roepen, en prettige gevoelens en herinneringen dacht ik ineens aan mijn patiënte, die zo vaak geen woorden kon vinden om de woede om de verlating door haar moeder ter sprake te brengen, maar wel de woorden ‘blijf met je poten van me af’.

Ineens besepte ik duidelijker dan ooit dat het niet primair de woede of de afgeweerde seksuele verlangens jegens haar vader waren, die zij er direkt al in dat eerste uur uitgooide, maar de woede op moeder en tegelijkertijd haar intense verlangen naar geborgenheid bij diezelfde moeder. Haar worsteling met moeder in de analyse heeft ook mij – zij het blijkbaar onbewust – op dit punt geanalyseerd. Haar voortdurende appel op mij, om haar veiligheid te bieden op de bank, om haar te ‘containen’, een ‘facilitating environment’ te zijn, had zijn parallel in mijn onbewuste wereld. Het is niet mijn levensgeschiedenis, het zijn niet mijn innerlijke objecten of mijn verbeelding die ik op mijn analysant projecteer – dan zou ik haar niet meer echt analyseren. Nee, het ligt veel ingewikkelder.

‘De psychoanalytische situatie’, schrijft Bollas, is een situatie ‘waar twee mensen narratieve, verhalende, en mentale objecten selecteren om bepaalde innerlijke toestanden bij elkaar teweeg te brengen’ (1992, p. 5; vert. JJB). Het is een spel, waarbij zowel de analysant als de analyticus bespeeld wordt door innerlijke objecten van de ander, door voorbewuste en bewuste, maar vooral toch onbewuste fantasieën en verlangens van de ander. In de analyse vindt een deconstructie plaats van het complexe zelf in een ‘menigte van zelden’ (*plenitude of selves*), niet een desintegratie, maar een ‘on-integratie’ (*unintegration*), die een transformatie teweegbrengt, zowel bij de analysant als bij de analyticus. Het is als in de droom, waar het zelf zichzelf loslaat in een groot aantal spelers in ‘het nachtelijk theater’ (*the theatre of the night*) (1992, p. 15).

De paradox is nu dat dit loslaten nodig is om meer bij het zelf te komen, bij onszelf te komen. De droom, de regressie, de vrije inval, de analyse hebben de functie ons zelf te helen, te integreren, maar de weg is de on-integratie. Dat is paradoxaal. Dromen, de droom-arbeid, beschouwt Bollas als het paradigma van ons zijn. ‘We dream ourself into being’, schrijft hij. En, hoewel het waar is dat het zelf door dromen, en door psychoanalyse, meer geïntegreerd raakt en het ego beter in staat is tot aanpassing aan de realiteit, geldt ook dat we steeds complexer en mysterieuzer worden ten opzichte van onszelf, en minder aangepast aan de realiteit. We verbeelden, dromen, abstraheren, selecteren objecten vóórdat we weten waarom en zelfs dan weten we nog zo weinig. We worden steeds meer een soort dromen, ‘we become a kind of dreaming’ doordat we steeds

meer overgedetermineerd, gecondenseerd, verschoven en gesymboliseerd raken. En deze droom-arbeid, die plaatsvindt als we objecten tegenkomen of kunnen gebruiken die ons stimuleren tot zelf-expressie, noemt Bollas een *jouissance*. Want het geeft plezier, als je iets kunt maken of verzinnen, waarmee een verborgen dieptestructuur verandert in een zichtbare expressie, zoals bij het analyseren of bij het schrijven (1992, p. 52-53).

Bollas benadrukt in zijn beschrijving van de analysant en de analyticus zo sterk de overeenkomst tussen de psychische processen in beide partners, dat men zich kan afvragen: is er dan geen verschil meer tussen de rol van de psychoanalyticus en die van de analysant? Die is er toch wel. Door zijn psychoanalytische opleiding en ervaring is de analyticus beter in staat dan de analysant af en toe – dus zeker niet voortdurend en ook niet meestal – te kijken naar wat er gebeurt, te reflecteren over deze wirwar van psychische processen in en tussen analysant en analyticus, en daar een zekere organisatie en structuur in aan te brengen.

Tot slot: vasthouden en loslaten

Kort nadat ik ontdekt had wie ik in mijn dagdroom verborgen had gedroomd en ik in mijn associaties weer teruggekomen was bij mijn analysant, las ik *Wie niet weg is wordt gezien* van Gerritsma (1994). Het niet gezien worden door moeder en de woede op moeder speelde een belangrijke rol in de analyse van mijn eerstgenoemde patiënte. Bij Gerritsma leest men: 'Ook al is de zindelijkheidstraining een proces dat uiteindelijk moet leiden tot autonomie, tegelijkertijd is het ook een inleveren van autonomie. [...] En aangezien iedere identificatie is opgebouwd uit oudere ervaringen, bedreigt de vroegste symbiotische identificatie en diffusiviteit het ego in de strijd tot zelfbepaling. Dit kan een reden zijn waarom meisjes en vrouwen het vaak moeilijker hebben hun grenzen aan te geven.'

'Blijf met je poten van me af' laat zien dat de strijd met moeder, de strijd om de autonomie, ook speelt in de analyse – overigens: zeker niet alleen bij meisjes en vrouwen. Zou dat niet één van de grootste barrières zijn om zich echt te laten gaan en zich in het psychoanalytisch proces te begeven? De uitlating van mijn analysant tekent misschien wel het duidelijkst de negatieve fantasie die analysanten hebben over hun analyticus, namelijk als degene die hun autonomie het meest bedreigt. Maar ze karakteriseert tevens misschien wel het scherpst de fantasie die psychoanalytici over elkaar hebben of over psychoanalytische organisaties, zoals een opleidingscommissie, een instituut, of de andere vereniging. De historische voorbeelden van de onderlinge strijd tussen analytici (Brinkgreve 1984) draaien uiteindelijk toch telkens om één ding: de angst voor autonomie-verlies. Onmiskenbaar wordt deze strijd echter ook bepaald door een positief verlangen, namelijk de vroeg gewortelde wens door de ander(en) zonder restricties aanvaard te worden. Het is juist die wens die zoveel

angst op kan roepen voor dominantie door die ander(en), dat geroepen wordt: ‘Blijf met je poten van me af.’

‘Weet u’, zei deze analysant aan het eind van haar analyse, ‘nu pas kan ik accepteren dat mijn moeder mij echt verwaarloosd heeft. Het verschil met het begin van de analyse is dat ik nu verdrietig kan zijn. Toen kon ik alleen maar schreeuwen “blijf me je poten van me af”, maar ik voelde er echt niks bij.’

Het ‘blijf met je poten van me af’ leek eerst oedipaal en later preoedipaal geduid te kunnen worden. Maar daarmee is de complexiteit van wat er in de analyse gebeurt niet goed weer te geven. ‘Het lijkt zo te zijn dat, als we de menselijke arena betreden, we onze greep op de feiten verliezen’ (Bollas 1995, p. 105) – en ook op de theorie, zou men er aan toe kunnen voegen.

Spelen is misschien wel de beste manier om te komen tot een gevoel van autonomie. Freud, Winnicott en Bollas leren ons hoe wij pas onszelf kunnen worden door te spelen in die intermediaire wereld tussen fantasie en werkelijkheid, waar idealen en illusies hun plaats hebben. Ook de psychoanalyse heeft haar plek in die overgangsruimte, die tegelijk een overdrachtelijke ruimte is, een ‘container’, een bootje voor mijn part. Het vasthouden en loslaten is het ritme waarop wij spelen in onze dromen en analyses.

Noten

1. Dit artikel is een ingrijpend gewijzigde en ingekorte versie van een lezing die op 7 november 1994 in Amsterdam werd gehouden op een gezamenlijke wetenschappelijke vergadering van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse en het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap.

2. *Enneade*, IV, 4, 17. Dit citaat is ontleend aan Freud, *Traumdeutung*, hfdst.IV: ‘Wenn die Begierde sich regt, dann kommt die Phantasie und präsentiert uns gleichsam das Objekt derselben.’

3. Men kan zich overigens afvragen of historici ook wel een historische wetenschap bedrijven in de feitelijke zin waarin Edelson dat

in de betreffende passage bedoelt. Geschiedwetenschap is vermoedelijk evenzeer een telkens opnieuw interpreteren van ‘oude’ feiten.

4. Zie bijvoorbeeld *Playing and Reality* (1971), p. 10-14.

5. Zie het verslag van beide lezingen en de reactie van Jacobs op Green: *International Journal of Psycho-Analysis* (1993), 74, p. 7-14, p. 1131-1136 en p. 1140-1145.

6. Zie Freuds *Der Familienroman der Neurotiker* (1909). Over het belang van de ‘familieroman’ als paradigma bij het literair psychoanalytische werk zie: H. Hillenaar & W. Schönau (Eds.) (1994), *Fathers and Mothers in Literature*.

Literatuur

- Aghassy, G. & M. Noot (1987), Seksuele contacten binnen psychotherapeutische relaties. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 13, p. 293-337.
- Bollas, C. (1987), *The Shadow of the Object*. Free Association Books, London.
- Bollas, C. (1992), *Being a Character*. Routledge, London.
- Bollas, C. (1995), *Cracking Up*. Routledge, London.
- Brinkgreve, C. (1984), *Psychoanalyse in Nederland*. De Arbeiderspers, Amsterdam.
- Dieren, E. van (1927), *Futuristische behandeling van zielszieken*. Drukkerij Amicitia, Haarlem.
- Edelson, M. (1988), *Psychoanalysis. A Theory in Crisis*. University of Chicago Press, Chicago.
- Freud, S. (1900), *Die Traumdeutung*. Studienausgabe Bd II. Fischer Verlag, Frankfurt am Main (1972).
- Freud, S. (1909), *Der Familienroman der Neurotiker*. Studienausgabe Bd IV. Fischer Verlag, Frankfurt am Main (1970).
- Gerritsma, H. (1994), Wie niet weg is wordt gezien. In: E.M. Wiersema (red.): *Verbeelding spreekt*. Boom, Amsterdam, p. 47-61.
- Green, A. (1993) in: Two discussions of 'The Inner experiences of the analyst' and a response from Theodore Jacobs. *International Journal of Psycho-Analysis*, 74, p. 1131-1136.
- Hillenaar, H. & W. Schönau (Eds.) (1994), *Fathers and Mothers in Literature*. Rodopi, Amsterdam.
- Jacobs, Th.J. (1993), The inner experiences of the analyst: their contribution to the analytic process. *International Journal of Psycho-Analysis*, 74, p. 7-14.
- Kerr, J. (1994), *A Most Dangerous Method*. Sinclair-Stevenson, London.
- Nobel, L. de (1987), *De psychotherapeutische gemeenschap: een beladen variant*. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 13, p. 355-363.
- Plotinus, Enneads. (Engl. transl. A.H. Armstrong). Harvard University Press, Cambridge (Mass.) (1984).
- Waning, A. van (1987), De werken van Sabina Spielrein, *Psychoanalytica van het eerste uur*. *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse*, 2 (7), p. 8-22.
- Winnicott, D.W. (1971), *Playing and Reality*. Tavistock, London.

Summary

The psychoanalytic situation, according to the American-British psychoanalyst Christopher Bollas, is a situation in which two people select narrative and mental objects so as to bring about inner states in one another. It is a situation of play in which the analysand, as well as the analyst are moved and played as each other's internal objects by means of preconscious and conscious, but in particular by unconscious fantasies and desires, which find expression in a characteristic idiom. In this article we set out to illustrate how the psychoanalyst can understand the analysand's fantasies and idiom only if he allows himself to be played upon and analysed by both the other's internal objects and his own. In this way, via a mutual family romance, the analysand's family romance may reveal itself, and the psychoanalytic situation emerges as a space filled with developmental potential (Winnicott's *potential space*) for both the analysand and the analyst.